
Berufspädagogen in de Bondsrepubliek. Impressies van een congres over onderzoeksbeleid en tripartisering

In maart 1987 bezochten we een congres in München van de Kommission Berufs- und Wirtschaftspädagogik, één van de secties van de Deutsche Gesellschaft für Erziehungswissenschaft (DGfE). Aanleiding tot dit congres vormde het rapport van de commissie "zur Untersuchung der wissenschaftlichen und wirtschaftlichen Effizienz des Bundesinstituts für Berufsbildung (BIBB)". Het rapport (Kommission, 1986) kan consequenties hebben voor dit tripartite georganiseerde belangrijke instituut, de Berufsbildungspolitik aldaar en de institutionalisering van de Berufsbildungsforschung. Het rapport wekte nogal wat beroering. Het noopt de pedagogen in de Bondsrepubliek tot een positiebepaling. Zo ziet de Kommission Berufs- und Wirtschaftspädagogik (BWP) zich gedwongen haar territorium af te baken ten opzichte van opdringende andere (deel-)disciplines nu Berufsbildungsforschung een veelbelovend en 'umworben' onderzoekszwaartepunt wordt.

We brengen verslag uit van het congres en lichten aan het slot afzonderlijk toe waarom op dit moment de belangstelling voor beroepsgericht onderwijs en scholing alsmede de samenwerking tussen werkgevers, werknemers en overheid, de zgn. tripartisering, toe neemt. Kennisname van ontwikkelingen bij, en samenwerking met onze oosterburen ligt voor de hand. Eerst introduceren we de BWP.

Deze commissie is uitdrukking van het feit dat in (West-)Duitsland per traditie meer aandacht aan het beroepsgerichte onderwijs wordt besteed dan bij ons. Dit geldt vooral voor de nauwer met het bedrijfsleven verbonden vormen van onderwijs en opleiding als

bijvoorbeeld het relatief omvangrijke leerlingwezen. De relatie tussen het hoger onderwijs en het bedrijfsleven is binnen de in politiek en maatschappelijk opzicht meer gepolariseerde Bondsrepubliek vrij ambivalent. Binnen de BWP met haar ruim 130 leden van diverse disciplinaire (onderwijs-)politieke en methodologische pluimage blijken de meningen over de relatie tussen onderwijs en economie/arbeid nogal verschillend te zijn. In de zeventiger jaren leidde dit tot felle discussies. Begrippen als Betriebspädagogik, Berufspädagogik en Arbeitspädagogik weerspiegelen bijvoorbeeld verschillen in invalshoek. Inmiddels is de discussie zakelijker geworden, mede als gevolg van het kleiner worden van de afstand tussen 'school- and employment based' leren en de toenemende betekenis van scholing voor volwassenen. In ons land ontbreekt een geïnstitutionaliseerd forum als de BWP. De leden van de BWP publiceren primair in het Zeitschrift für Berufs- und Wirtschaftspädagogik en verder onder meer in het Zeitschrift Berufsbildung in Wissenschaft und Praxis van het BIBB en het Zeitschrift für Pädagogik.

Op het congres in München stond de verhouding tussen Berufs- und Wirtschaftspädagogik en Berufsbildungsforschung centraal. De bijdragen waren onderverdeeld in drie rubrieken namelijk: ontwikkelingen betreffende Berufsbildungsforschung tot nu toe, concrete Berufsbildungsforschingsprojecten en ervaringen met betrekking tot de acceptatie en de benutting van Berufsbildungsforschingsprojecten en de resultaten daarvan. Met name de opkomende belangstelling voor regionale Berufsbildungsforschung en regionale Schulentwicklung(-splanung) is interessant, omdat ook in ons land dit thema aan gewicht gaat winnen.

Het congres werd geopend door Kutscha. Hij schetst eerst in het kort de stand van zaken. Daarbij gaat hij in op de aanleiding tot en de voorgeschiedenis van het congres.

Wat betreft de ontwikkeling van de Berufsbildungsforschung in en rond het hoger onderwijs onderscheidt hij drie fasen (Achtenhagen, Kell, Lipsmeier, Stratmann & Zabeck,

1985). Tot halverwege de zestiger jaren is nauwelijks sprake van enige traditie op dit terrein. Eerst ontstaat vooral onderzoekscapaciteit buiten het hoger onderwijs (bijvoorbeeld in het Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit te Nürnberg, alsook in het BIBB en het Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, beide te Berlijn). De te zelfder tijd binnen het hoger onderwijs gerealiseerde bescheiden uitbreiding van de Berufs- und Wirtschaftspädagogik krijgt daarna achtereenvolgens een belangrijke impuls doordat de opleiding van leraren voor het beroepsgerichte onderwijs nagenoeg geheel wordt ondergebracht bij de universiteiten en hogescholen en door het mee opzetten en begeleiden van Modellversuche van Bund en Länder. Dit laatste vaak in samenwerking met (nieuwe) instituten, waarbij het accent komt te liggen op curriculaire aangelegenheden. De ontwikkeling wordt in alle drie de gevallen sterk van buitenaf gestuurd, namelijk door de behoefte van met name de overheid aan onderzoeksgegevens, de behoefte aan leraren in beroepsgerichte vakken en de opvang van grote aantallen studenten, alsmede de behoefte aan Modellversuche. Nu de aantallen studenten sterk teruglopen en bij politici minder animo bestaat voor Modellversuche, dreigt de Berufsbildungsforschung qua capaciteit terug te vallen op het niveau van de jaren zestig. De inleider wijst erop dat de Berufspädagogen de afgelopen jaren overbelast waren met onderwijs en dienstverlening. Het opbouwen van een meer duurzame infrastructuur voor onderzoek is daardoor achterwege gebleven. Zij pleiten er daarom voor een deel van de ruimte die thans ontstaat voor een dergelijke opbouw te gebruiken.

In dit verband is Kutscha voorstander van het op constructieve wijze verwerken van de 'evaluatie-shock' die de in de aanhef genoemde evaluatie van het BIBB bij de Berufspädagogen veroorzaakte. Zo wijst hij nadrukkelijk op de positieve strekking van het evaluatie-rapport: Berufsbildungsforschung is een bepaald veld, dat door verschillende wetenschappelijke disciplines wordt bewerkt, die elkaar aanvullen en waarvan de beoefenaren voor een deel kunnen samenwerken. Voor het bereiken van voldoende continuïteit is institutionalisering een voorwaarde. Voorts somt hij de onderzoekszwaartepunten op die het BIBB voor de komende tien jaar heeft geformuleerd

en die zijns inziens voor de (leden van de) BWP mogelijkheden bieden voor samenwerking met dit instituut. Het betreft: de ontwikkeling en de determinanten van de behoefte aan en de benutting van kwalificaties; de vormende waarde van de dagelijkse omgeving, het werk en het beroep; vraag naar en aanbod van beroepsgerichte educatie; instrumenten voor het vormgeven van beroepsgerichte educatie; institutionele, 'lernorganisatorische' en financiële aspecten van het systeem van beroepsgerichte educatie; het personeel in de beroepsgerichte educatie.

In het tweede gedeelte van zijn inleiding ging Kutscha nader in op de plaats en de identiteit van de Berufspädagogik die hij als een deeldiscipline van de opvoedingswetenschap ziet. Hij kritiseert de algemene pedagogiek op twee punten, namelijk het overaccentueren van zingeving en het te weinig oog hebben voor de empirische realiteit. Bij de Berufs- und Wirtschaftspädagogik mist hij daarentegen de betrokkenheid op het subject. Hij waarschuwt voor finalisering van de wetenschap (bijvoorbeeld verabsoluteren van de technologie) en levert onder meer kritiek op de te scientistische oriëntatie van wijlen zijn leermeester Blankertz. Voorts pleit hij voor een zwaartepunt regionale Berufsbildungsforschung en wijst op de voor de lerarenopleiding belangrijke nieuwe 'derde zuil' van bedrijfsopleidingen en advisering van jongeren (naast Allgemeinbildung en 'das duale System'). Kutscha hecht veel waarde aan het integreren van de 'berufspädagogische' cultuur binnen het hoger onderwijs en aan het verbeteren van de lerarenopleiding (studie-aanbod aanpassen, wetenschappelijke nascholing van leraren uit het beroepsgerichte onderwijs, meer samenwerking tussen vakrichtingen en met de praktijk). Voor Kutscha heeft de lerarenopleiding zelfs een hogere prioriteit dan het uitbreiden en institutionaliseren van de Berufsbildungsforschung.

De tweede inleider, Münch (1984), was het wat dit laatste betreft niet met hem eens en noemt dit standpunt zelfs gevaarlijk; pedagogiek omvat immers meer dan de lerarenopleiding, en samenwerking met andere disciplines is om meerdere redenen belangrijk.

In zijn inleiding 'Consequenties van de evaluatie van het BIBB' beperkt Münch zich tot het thema hoger onderwijs, onderzoeksinstituten en de BWP en in het bijzonder de

mogelijkheden tot samenwerking met het BIBB. Streven naar daadwerkelijk samenwerken acht hij belangrijk. Wederzijdse acceptatie is zijns inziens een eerste vereiste. Het BIBB heeft wettelijk geregelde taken en vervult een specifieke functie (drie-partijen overleg met het oog op consensus-vorming). Het BIBB is geen klassiek onderzoeksinstituut! Het meeste werk zit voor het BIBB in de Ausbildungs- en Fortbildungsordnungen. Dit werk en het geld ervoor moeten volgens Münch niet worden versnipperd. De benadering van de evaluatiecommissie is te academisch-vrijblijvend en te globaal. Hij waarschuwt voor te veel institutionalisering en is tegen de idee van het BIBB als een soort Gott-Vater bij het coördineren van een nationaal onderzoeksnetwork. Münch honoreert wel tal van meer technisch-organisatorische voorstellen van de commissie zoals: probleemgerichte conferenties met externe wetenschappers en praktici, uitwisseling tussen medewerkers van het BIBB en andere instellingen, idem met het buitenland en de praktijk, (meer) tijdelijke aanstellingen, een opener en zakelijker publikatiebeleid en wat betreft materiële en personele zaken ook in andere opzichten een meer bedrijfsmatige aanpak. Dergelijke maatregelen kunnen het gevaar van inteelt tegengaan, dat een corporatieve structuur welhaast per definitie bedreigt.

Münch constateert verder, dat het BIBB zich zowel wat betreft de initiële beroepsgerichte opleiding als de her- en bijscholing niet meer louter beperkt tot het Lernort Betrieb en dat beroepsgerichte her- en bijscholing van volwassenen anders geaard is dan de initiële beroepsgerichte opleiding (van jongeren) en dus niet naar analogie daarvan kan worden geregeld. Hij concludeert tot slot, dat er op het terrein van onderzoek en ontwikkeling nog vele witte plekken bestaan en het BIBB en het hoger onderwijs elkaar niet hoeven te bijten. Meer samenwerking ligt zijns inziens voor de hand.

In de discussie na deze inleiding ontpopt Stratmann zich als een sympathieke, vurige verdediger van de autonomie van de wetenschap en de individuele wetenschapper (hooguit onderlinge afstemming van onderzoek, zeker geen coördinatie of supervisie door een corporatief lichaam als het BIBB; zelfs de Deutsche Forschungsgemeinschaft moet zijns inziens onderzoeksvoorstellen alleen in for-

meel-wetenschappelijke zin beoordelen). Münch en Kutscha lieten in de discussie blijken dit standpunt wat academisch te vinden en weinig realistisch. De socioloog Lempert van het Max-Planck-Institut für Bildungsplanung wijst op het niet-coöperatief zijn van het BIBB ten opzichte van het hoger onderwijs en bepaalde instituten. Bovendien is volgens hem 'wetenschappelijke concurrentie' waar de commissie in haar rapport voor pleit gezien de aard van de federale besluitvorming en het verschil van mening over met name 'betriebliche Bildung' niet mogelijk. Tijdens de discussie bleek voorts, dat een deel van de toehoorders de verbreding van de werkzaamheden van het BIBB tot het volletijd onderwijs als positief beoordeelt, in elk geval voor het verbeteren van de samenwerking tussen dit tripartite instituut en het hoger onderwijs.

Na de tweede plenaire inleiding volgde in de tweede rubriek van de bijdragen op het congres een viertal rapportages over projecten, waarbij er één handelde over het opleiden van abiturienten (gymnasiasten) voor ambachtelijke beroepen. Een ander betrof segmentatie en selectie als onderwerp binnen een regio-georiënteerd onderzoek van het beroepsonderwijs. Bij de verslaggeving over een Modellversuch waarbij de onderzoekers naast evaluatie en advisering ook meewerkten aan het ontwikkelen van leergangen, merkte de rapporterende hoogleraar op, dat hij zich met zijn vaste baan en gevestigde positie dergelijk zijns inziens belangrijk onderzoek kan permitteren, maar dat dit voor jongeren nauwelijks haalbaar is en zeker hun wetenschappelijke carrière niet ten goede komt! Interessant was de presentatie over 'subjektorientierte Forschungsstrategien als Bindeglied zwischen Berufsbildungsforschung und Berufspädagogik' en de discussie erna. Jongeren met een 'biographischen Moratorium' die 'zum Sozial-Schrott' worden opgeleid, blijken soms zinvolle programmatische alternatieven te ontwikkelen, in elk geval gezien vanuit hun perspectief (werken in een bedrijf biedt bijvoorbeeld soms meer vrijheid en blijkt een betere springplank naar het beroep te zijn dan bepaalde opleidingen in het korte volletijd beroepsonderwijs, het leerlingwezen, bedrijven en Lehren Ausbildungswerkstätten). De discussie was aanvankelijk zeer constructief, doch escaleerde plotseling toen Achtenhagen op forse wijze

methodologische kritiek ging leveren en Kutscha zich geroepen voelde zijn medewerker te verdedigen. In de vergadering aan het slot van het congres stonden deze twee vooraanstaande leden van het BWP weer tegenover elkaar. Kutscha slaagde er toen in het onderwerp regionale Berufsausbildungsprobleme als vierde onderzoeksthema in het Positionspapier zur Berufsbildungsforschung vermeld te krijgen¹.

Pilnei, één van de weinige vrouwen op dit congres, sprak over de politieke acceptatie van regionale Berufsbildungsforschung. Ze had vier thesen geformuleerd. These 1: regionale problemen in de beroepsgerichte educatie (beroepsonderwijs, leerlingwezen en scholing) en het geregionaliseerde beleid op dit terrein worden in toenemende mate een thema in de Berufsbildungspolitik en wetenschap. Deze thematisering komt in het bijzonder overeen met de politieke behoeften van de uitvoerders op de verschillende politieke niveaus. These 2: de politieke acceptatie van geregionaliseerde Berufsbildungsforschung in de regio wordt voornamelijk bepaald door de politieke mogelijkheden voor de politieke acteurs om er profijt van te hebben. These 3: geïsoleerde geregionaliseerde Berufsbildungsforschung verkrijgt bij centrale overheidsinstanties (Bund en Länder) een hoge mate van politieke acceptatie, omdat politieke druk om te handelen naar de regio's kan worden overgeheveld en zo het legitimatieprobleem wordt verkleind of zelfs geheel opgeheven. These 4: om een functionalisering door de politiek van de bond en deelstaat, maar ook door die van de gemeente(n) te vermijden, moet geregionaliseerde Berufsbildungsforschung in een theoretische samenhang worden gezien met Berufsbildungsforschung in het algemeen en met op de regio betrokken politieke wetenschap. Aldus kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan een gedifferentieerde Berufsbildungspolitik en het decentraliseren van beroepsgerichte educatie.

Pilnei was in haar voordracht vrij sceptisch ten opzichte van politici (en het samenspel met vertegenwoordigers van belangengroepen). Ze is voor een meer structurele aanpak van de problemen. In de discussie werd gewezen op het toenemen van regionale dispariteit binnen en tussen deelstaten. Aan de hand van de gemeentelijke Berufsbildungsberichte van de oude monoculturele regio Duisburg waar

Kutscha c.s. werkt² en het dynamische München met een laag (jeugd-)werkloosheidscijfer waar Pilnei c.s. opereert, werd dit verschijnsel meer gedetailleerd toegelicht.

Het congres werd afgesloten met de voorjaarsvergadering van de BWP. Achtenhagen en Stratmann informeerden de vergadering over het verloop van de strijd rond het nieuwe zwaartepunt Berufsbildungsforschung. Vooraf hadden de leden onder meer een te bespreken concept van een Positionspapier zur Berufsbildungsforschung ontvangen en een Bericht zur Lage der Berufsbildungsforschung an den Hochschulen (Achtenhagen e.a., 1985). Het laatstgenoemde stuk bevatte: een korte historische terugblik, een inventarisatie van activiteiten op het terrein van het beroepsvoorbereidende onderwijs, de beroepsgerichte initiële educatie en de beroepsgerichte voortgezette educatie en her- en bijscholing geordend naar een aantal thema's en beoordeeld met behulp van een driepuntsschaal, een opsomming van thema's die tot dusver nog onvoldoende of in het geheel niet zijn onderzocht en een viertal aanbevelingen ter bevordering van de Berufsbildungsforschung. Nadrukkelijk sprak de vergadering zich uit voor een ruimere benadering dan louter Lehr-/Lernprozesse. Stratmann die in het kader van de Deutsche Forschungsgemeinschaft projecten mee beoordeelt, klaagde over 'unerhörte kollegiale Frechheiten' van de zijde van sommige indieners. Anderen betichtten psychologen, sociologen en politicologen met betrekking tot Berufsbildungsforschung van territoriumdrift. Opvallend was dat tijdens het gehele congres de economen niet genoemd werden. Achtenhagen, Stratmann en Lempert staken de hand in eigen boezem en wezen op de noodzaak betere subsidie-aanvragen in te dienen en de opleiding in research-technisch opzicht te verbeteren. Gememoreerd werd reeds, dat het onderwerp regionale Berufsbildungsprobleme uiteindelijk als vierde thema in het Positionspapier werd opgenomen. De andere drie waren: beroepsgerichte educatie in een tijd van ingrijpende sociale verandering en nieuwe technologieën, structurele en didactische innovaties in de beroepsgerichte educatie en 'Fragen der berufspädagogischen Jugendforschung'. Een voorstel van een aantal leden om vakdidactiek en 'berufliche Fachrichtungen' als afzonderlijk thema op te nemen werd

door het bestuur diplomatiek genegeerd. Tijdens de gehele vergadering bleek veel gewicht te worden toegekend aan het tactisch opereren ten opzichte van andere (deel-)disciplines.

Het congres van de BWP en de evaluatie van het BIBB zijn een symptoom van de in tal van landen toenemende belangstelling voor vormen van beroepsgericht onderwijs en scholing (Santema, 1987). Ook in ons land ontstaat de laatste tijd weer meer belangstelling voor het beroepsgerichte onderwijs en bedrijfsopleidingen (zie bijv. Matthieu & Santema, 1988), vindt een ontwikkeling in tripartite richting plaats en wordt door sommigen – soms op ongenueanceerde wijze – het duale systeem uit West-Duitsland aangeprezen. Om deze reden en een aantal meer positieve punten ligt kennismaken van ontwikkelingen in en rond het beroepsgerichte onderwijs bij onze oosterburen voor de hand. Bovendien wordt daar scherp over de problematiek van educatie en scholing gediscussieerd en worden in de op het terrein van het onderwijs vrij autonome deelstaten uiteenlopende onderwijsvormen ingevoerd en beproefd.

Ter afronding wijzen we op een aantal hoofdpunten waarop Nederland en West-Duitsland ons inziens met name iets van elkaar kunnen leren en op enkele gemeenschappelijke principiële vragen.

In de Bondsrepubliek wordt van oudsher meer aandacht besteed aan nauwer met het bedrijfsleven verbonden vormen van onderwijs en opleiding. Met name een instituut als het BIBB heeft veel ervaring opgedaan met het (met derden) construeren van beroeps- en bedrijfs(-tak)-gerichte leergangen. Het PCBB, de SLO, de COB/SER en andere instituten voor onderzoek en/of ontwikkeling kunnen hiervan profijt trekken.

De sociale partners zijn in de Bondsrepubliek al langer meer intensief bij de onderwijs- en scholingsproblematiek betrokken en beschikken over meer middelen en invloed. Nu ook in ons land de sociale partners zich meer professioneel (moeten) gaan bezighouden met dit complexe thema, kunnen ze zich spiegelen aan hun zusterorganisaties in West-Duitsland.

In de Bondsrepubliek bestaat een traditie van regionale Bildungsforschung (Santema, 1977) en regionale Schulentwicklungsplanung (Rolff, 1984). Gezien onder meer de in ons

land op bijkans alle onderwijsniveaus spelende operaties van schaalvergroting, taakverdeling en vernieuwing en de te verwachten toenemende invloed van de getripartiseerde structuur van arbeidsvoorzieningen (oprichting van een Centraal Bureau Arbeidsvoorzieningen, het CBA, en Regionale Bureaus, RBA's) moet een ontwikkeling naar een meer verfijnde vorm van regionale planning van voorzieningen voor onderwijs en scholing met meer invloed vanuit de regio niet uitgesloten worden geacht. We zagen, dat men op dit punt in de BRD ook over meer recente ervaring beschikt.

Pluspunten van Nederland zijn: een betere programmering van het onderwijsonderzoek (de SVO en de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek) en de meer volletijdtraditie in het beroepsgerichte onderwijs. Met name door het in gewicht afnemen van de 'on the job training' en het in betekenis toenemen van beroepsgerichte volwassenen-educatie kan op dit laatste punt sprake zijn van de werking van de wet van de remmende voorsprong, mits voldoende samenwerking en wisselwerking met de vertegenwoordigers van het bedrijfsleven ontstaan.

In beide landen is in feite de zeer principiële vraag aan de orde naar verhouding tussen parlementaire democratie en corporatisme en die tussen onderwijs en economie/arbeid. Hoever moet en/of mag de ontwikkeling in tripartite richting gaan? In hoeverre is het wenselijk, dat de sociale partners (alleen of met anderen) naast meer bestuurlijke invloed de beschikking krijgen over eigen voorzieningen voor onderwijs, onderzoek en ontwikkeling? Hoe komen de verhoudingen te liggen tussen de overheid, de werkgevers, de werknemers en het onderwijs? Denk hier voor ons land aan 'het experiment' dat momenteel in het OOVO en de CCOO plaats vindt waar de sociale partners gelimiteerd (!) gaan deelnemen aan het overleg over het (beroepsgerichte) onderwijs. Wat wordt precies de relatie van de regio met de genoemde vier partijen op het landelijke niveau? Duidelijk is dat op dit moment een aantal verhoudingen verschuift, namelijk die tussen respectievelijk bepaalde educatieve voorzieningen, de zogenaamde vier partijen, de departementen, de bestuurlijke niveaus en wetenschappelijke (deel-)disciplines. Eén en ander kan ingrijpende gevolgen hebben voor de institutionalisering van onderwijs, bestuur

en onderzoek – en – ontwikkeling op zowel nationaal als regionaal niveau³. Hoe wordt bij ons bijvoorbeeld de verhouding tussen het PCBB en de SLO, alsmede hun relatie met de SVO, het hoger onderwijs en semi-universitaire onderzoeksinstituten? Blijven de twee eerstgenoemde instituten gescheiden opereren? Eenzelfde vraag kan ook gesteld worden met betrekking tot de NGOLB (thans PTH) en de NLO's. Welk effect heeft een relatief toenemende financiering uit de sociaal-economische sector op het onderzoeksbeleid en de ontwikkeling van het patroon van educatieve voorzieningen?

We hebben met deze bijdrage de aandacht willen vestigen op de wenselijkheid van meer samenwerking met onze oosterburen. Een dergelijke samenwerking kan het constructief inspelen van de onderwijssector op initiatieven van de sociale partners, het departement SZW en eventueel dat van EZ bevorderen, terwijl zij tevens er toe kan leiden dat nadelen van een mogelijk te ver doorschietende ontwikkeling in tripartite richting tijdig worden opgemerkt.

M. Santema (Rijksuniversiteit Groningen)

Noten

1. Binnen de BWP is een nieuwe generatie doorgedrongen in het bestuur die op het congres van de Deutsche Gesellschaft für Erziehungswissenschaft in Kiel reeds van zich liet horen (Miedema & Santema, 1984). De toenmalige comingman Kutscha en zijn medewerkers rapporteerden er voor het eerst over hun regio-gericht onderzoek in het door hoge jeugdwerkloosheid geteisterde Duisburg. De huidige voorzitter van de BWP, Kell, presenteerde bij die gelegenheid het inmiddels afgeronde Modellversuch zur Verbindung des Berufsvorbereitungsjahres mit dem Berufsgrundschuljahr in Nordrhein-Westfalen (Kell & Kaizer, 1986).
2. Regionale (Berufs-) Bildungsberichte geven een cijfermatig onderbouwd verfijnd overzicht van de ontwikkeling en stand van zaken met betrekking tot het patroon van voorzieningen voor onderwijs, vorming en scholing in een regio of gemeente. In de Bondsrepubliek ligt met name de problematiek van de Lehrstellen (leerarbeidsplaatsen) uiterst gevoelig. Op landelijk niveau levert het BIBB jaarlijks commentaar op het

Berufsbildungsbericht van de minister van onderwijs en wetenschappen. De laatste jaren is het een verdeeld advies.

3. Wie is bijvoorbeeld uiteindelijk verantwoordelijk voor het vaststellen van de eindtermen en het verlenen van 'diploma's' bij de verschillende vormen van onderwijs en scholing? Het betreft hier de zgn. Anerkennung, een zeer gevoelige materie.

Literatuur

- Achtenhagen, F., A. Kell, A. Lipsmeier, K. W. Stratmann & J. Zabeck, *Bericht zur Lage der Berufsbildungsforschung an den Hochschulen (derzeitigen Forschungsschwerpunkte, Forschungsdesiderate und mögliche Förderungsmaßnahmen)*. Paper in opdracht van de Deutsche Forschungsgemeinschaft, namens de BWP, 1985.
- Kell, A. & F. J. Kaizer, *Jugendliche ohne Hauptschulabschluss in der Berufsgrundbildung (Der Modellversuch zur Verbindung des Berufsvorbereitungsjahres mit dem Berufsgrundschuljahr in Nordrhein-Westfalen)*. Band I und II. Soest: Landesinstitut für Schule und Weiterbildung, 1986.
- Kommission zur Untersuchung der wissenschaftlichen und wirtschaftlichen Effizienz des Bundesinstituts für Berufsbildung*. Gutachten des Bundesminister für Bildung und Wissenschaft erstattet am 15 Juli 1986. Bonn: Bundesministerium für Bildung und Wissenschaft, 1986. Samengesteld door Anweiler, Lutz e.a.
- Matthieu, P. & M. Santema, De praktijk van het leerlingwezen (toegesplitst op de vakrichtingen bouw en procestechniek in Noord-Nederland). *Tijdschrift voor Onderwijswetenschappen*, 1988, 18, 156-172.
- Miedema, S. & M. Santema, Pedagogiek in Kiel. Impressies van het negende congres van de DGfE. *Pedagogisch Tijdschrift*, 1984, 9, 304-309.
- Münch, J., *Das berufliche Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin: Cedefop, 1984, tweede druk (ook in Nederlandse vertaling).
- Rolff, H. G., *Jahrbuch der Schulentwicklung*. (Daten, Beispiele und Perspektive). Band 3. Weinheim: Beltz, 1984.
- Santema, M., Enkele nieuwe onderzoekscentra in de Bondsrepubliek. *Pedagogische Studien*, 1977, 54, 362-367.
- Santema, M., Scholing en (jeugd-)werkloosheid. Het Duitse, Engelse en Zweedse model als voorbeeld. *Vorming (Tijdschrift voor volwasseneneducatie)*, 1987, 36, 37-47.